Д.С. Мальчикова

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ЕКОЛОГІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

Розвиток і територіальна організація суспільства в межах сільської місцевості невіддільні від різноманітних форм природокористування. Функціонування всіх складників, ланок суспільної життєдіяльності, тісно пов'язане з використанням природних умов, залученням і споживанням природних ресурсів (земельних, водних, рослинних). Весь виробничо-технологічний процес, застосовуваний у різних видах суспільної діяльності, впливає на природне середовище, викликаючи в ньому зміни, часто негативного характеру, одночасно реагуючи на зміни в екологічній ситуації даної території.

Проблема залежності територіальної організації сільської місцевості від специфіки природокористування та особливостей землеробства багатопланова. Крім цілеспрямованого природокористування, що передбачає споживання природних ресурсів, у процесі розвитку цих господарств широко проявляється система інших відносин, пов'язаних з виробництвом, промисловою переробкою, зберіганням, транспортуванням та реалізацією продукції, що виробляється в районі.

Відповідно до різних типів територій сільського адміністративного району можна диференціювати і характерні риси природокористування, що найбільш притаманні господарському комплексу в їх межах (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Характерні риси природокористування в межах різних типів територій адміністративного району (для типових районів Херсонської області)

№ типу	**Типи територій АР**	***Фактори, що зумовлюють відповідні особливості природокористування***	***Характерні риси природокористування***	***Першочергові заходи з оптимізації природокористування***
I	**Приміський**	- дуже висока густота населення (до 400 чол на км^2 сільських мешканців); - рослинницька спеціалізація з високим рівнем меліоративного втручання; - висока ціна земельних ділянок, яка посилює інтенсивність використання землі.	• надзвичайно висока інтенсивність природокористування; • значний рівень трансформації агроландшафтів.	• зміни структури посівних площ з метою зменшення частки ріллі і збільшення частки багаторічних насаджень; • нормування антропогенного навантаження на землі сільськогосподарсь-кого призначення.
II	**Напівпериферійний**	- висока густота населення - до 35 чол/км^2 сільських мешканців; - посушливість клімату та дефіцит вологи в грунті; - специфіка гідрогеологічної будови території на фоні застарілих норм зрошування і збільшення кількості опадів.	• висока інтенсивність природо-користування; • наявність значних масивів зрошуваних земель; • прояви негативних гідрогеологічних процесів (підтоплення).	• застосування сучасних технологій зрошування (крапельне зрошування), відновлення дренажних систем; • нормування антропогенного навантаження на землі сільськогосподарсь-кого призначення.
III	**Периферійний**	- переважання в структурі ПРП земельних ресурсів; - низька густота населення; - переважання в структурі земельного фонду земель I технологічної групи (похил до 3°); - майже абсолютна (за масштабами залучення територій) відсутністю земель природно-заповідного фонду.	• висока екстенсивність природокористування (дуже високий рівень сільськогосподарського освоєння, надзвичайно висока розораність території); • загострення проблем деградації ґрунтів; • незначна роль водних меліорацій	• впровадження систем органічного землеробства, застосування сучасної агротехніки і агрохімії; • нормування антропогенного навантаження на землі сільськогосподарсь-кого призначення; • розширення мережі заповідних територій та екологічної інфраструктури.

Аналіз виявлених особливостей територіальної організації господарства і специфічних рис природокористування, притаманних окремим типам територій адміністративного району дозволяє дійти висновку про необхідність пошуку шляхів раціонального використання всього комплексу природних і соціально-економічних передумов розвитку.

Безсумнівно, раціональне природокористування є необхідною умовою забезпечення сталого розвитку району шляхом створення оптимізованого

агроландшафту з екологічно та економічно обґрунтованим і доцільним співвідношенням сільськогосподарських угідь, лісових насаджень, земель захисного та природоохоронного призначення.

Раціоналізація природокористування і екологізація розвитку в межах сільської місцевості можлива тільки за умов визначення комплексу пріоритетних напрямів землекористування, в яких були б закладені ідеї природоохоронної діяльності. До таких пріоритетів ми відносимо:

1) Необхідність екологізації аграрного виробництва й оптимізації землекористування, які полягають у впровадженні агроландшафтної організації території, систем органічного землеробства, науково обґрунтованих сівозмін сільськогосподарських культур тощо. Зазначимо, що цей підхід наголошується у працях значної кількості науковців – географів, ґрунтознавців, землевпорядників, економістів-аграрників тощо [1-3 та ін.]. Головним методологічним підходом є збереження біорізноманіття в процесі його використання, а головний метод – диференціація режимів використання земель, серед яких по площі бажана перевага напівприродних і природних екосистем. Тоді існування високопродуктивної ріллі знімає навантаження з прилеглих земель, забезпечує резерв для їх екологічної реставрації, дозволяє знизити прес випасу на напівприродні трав'яні екосистеми.

2) Створення економічних і соціальних стимулів для можливостей агроландшафтної організації господарства. Інвестиції в аграрний комплекс країни за останні 10 років в обсязі державних інвестицій знизилися з 16% до 3%, а капітальні вкладення скоротилися в 65 разів. Аграрному сектору потрібні реальні пільги для випадків, коли приватний господар або керівник великого господарства стає на шлях збереження і відновлення живої природи на своїх землях. Наприклад, за допомогою пільгового кредитування, механізмів застави й екологічного страхування. На даному етапі досить підтримати ініціативи землекористувачів по наданню ділянок своїх земель як елементів регіональної екомережі, із установленням на них режиму експлуатації, що щадить,

(наприклад, визначених помірних пасовищних навантажень, сезонності використання, створення буферних і заповідних територій, притулків і ін.).

3) Широкомасштабна екологічна реставрація – є найбільш актуальним підходом у практиці збереження біорізноманіття, відновлення місцеперебувань рослин і тварин, адже агроландшафт став притулком багатьох, не тільки звичайних, але і рідкісних видів. Доведено, що для формування екомережі необхідні дії, що повинні забезпечити безперервність степових екосистем [18]. На нашу думку, необхідність в екологічній реставрації мають не менш 10% земель степової зони, що не розорюються, і які здатні виконувати функції елементів екомережі.

4) Підтримка систем органічного землеробства в умовах степового сільськогосподарського виробництва та обґрунтування системи ротації сільськогосподарських культур (сівозмін). Можливо, доцільними в умоваж дрібного сільськогосподарського виробництва стануть вкорочені ротації – вузькоспеціалізовані сівозміни з довжиною ротації до 4 - 5 полів Важливо підходити більш комплексно до самої проблеми і окрім впровадження зазначених заходів вписувати заплановані господарства в наявну мережу регіональних і місцевих об’єктів (таких, як природні парки, буферні зони національних парків і ін.). І вони перестануть бути «островами» у агроландшафтах, а почнуть більш ефективно функціонувати як елементи екомережі.

5) Створення регіональних екомереж для забезпечення охорони природи в староосвоєнних регіонах. Стало вже аксіомою положення, що тільки розмаїтість типів, форм власності, статусів, розмірів і конфігурацій природоохоронних територій забезпечує формування екомереж. Разом з тим, зайва кластерізація, невизначеність статусу і розбрід у головах «відомчих хазяїнів» природоохоронних територій робить їх непридатними для цього. При створенні екомережі на основі існуючої системи природоохоронних територій виникає проблема комплексного керування екомережею на основі міжвідомчої і міжсекторальної взаємодії.

6) Проведення масштабної економічної оцінки степових земель. Одна з проблем створення екомереж зв'язана з вибором економічних механізмів для формування і функціонування мережі. Екомережа комплексно виконує природоохоронні функції на локальному і регіональному рівнях, приносячи прямі і непрямі вигоди області і її районам і конкретним територіям. Разом з тим, охоронні природні екосистеми виконують великий обсяг “екосистемних послуг” глобального характеру. Збереження біорізноманіття варто визначити як одну з найбільш важливих цільових функцій екомереж. Їх економічна оцінка дотепер не проводилася, а це значить, що вони не враховувалися в проектах розвитку степових регіонів. Тільки економічні механізми виявляються реальним стимулом підтримки екомережі і виконання різними її елементами природоохоронних функцій.

7) Забезпечення комплексного керування степовими екомережами на регіональному рівні. Для цього буде потрібно розробка й апробація моделі комплексного керування регіональними екомережами на основі координації дій регіонального керування охороною навколишнього середовища, земельними, аграрними, водними, лісовими, рибними і мисливськими ресурсами. Дотепер усі невдачі з формуванням екомереж були зв'язані з неможливістю координації їх діяльності. Керування територіями, що мають різні форми власності, цільове призначення і статус – пріоритетна проблема, що вимагає законодавчої підтримки. Можна намагатися вирішити її, використовуючи регіональні нормативні акти про резервування земель для розвитку системи природоохоронних територій. Але більш ефективним здається підхід, коли за рахунок комплексного керування вдасться з'єднати в єдине ціле елементи екомережі, представлені федеральними, регіональними і муніципальними землями природоохоронного призначення і напівприродні і природні екосистеми на аграрних землях. Він повинний проявитися при завершенні в країні структурної реформи керування і поділі повноважень між органами державної влади, коли в муніципальних утворень з'являться економічні стимули (податкові пільги, переваги при наданні квот і ліцензій і ін.) і

фінансові механізми (податкові відрахування і платежі в місцевий бюджет на природоохоронні нестатки) підтримки заповідних земель. Але тут є небезпека втрати частини регіональної мережі природоохоронних територій степових регіонів, як юридично незахищених і розбіжностей регіональних органів, що є об'єктами, виконавчої влади і місцевого самоврядування.

8) Залучення місцевого населення в дії по збереженню природи. Зберегти і створити нові природоохоронні території без підтримки місцевого самоврядування і місцевих громад не можна. Збереження біорізноманіття здійснюється на локальному рівні і всі конфлікти при створенні природоохоронних територій, плануванні землекористування, використанні ресурсів виникають через неврахування інтересів місцевого населення.

Безумовно, не всі з зазначених пріоритетних напрямів розвитку можливо реалізувати в межах територій адміністративного району. Разом з тим, саме такі території можуть, на наш погляд, стати “ядрами” впровадження нової моделі екологічно безпечного розвитку землекористування.

Концептуальні положення цієї моделі повинні враховувати поліфункціональність земельних ресурсів та базуватись на таких основних принципах [3]:

- оптимальне поєднання екологічних вимог і економічних інтересів суспільства, визнання пріоритетності завдань охорони довкілля над поточними господарськими потребами, оскільки економічним інтересам притаманні мінливість, швидкоплинність, різноманітність шляхів їх задоволення, у той час як для нормальної життєдіяльності нинішнього і майбутніх поколінь необхідно забезпечувати стале, екологічно зрівноважене функціонування природної складової агроландшафтів;

- провідна роль держави у формуванні екологічної свідомості громадян, їх бережного ставлення до природного розмаїття, забезпеченні раціонального екологобезпечного використання землі, у створенні рівних умов розвитку всіх форм господарювання, здійсненні контролю за дотриманням встановлених регламентацій щодо умов землекористування;

- посилення економічної та моральної заінтересованості суб’єктів господарювання у здійсненні природоохоронних заходів, проведенні робіт по відтворенню і підвищенню родючості ґрунтів, збереженню і покращенню ландшафтів тощо.

Отже, екологічно безпечне землекористування можливе лише за умов поєднання ідей природоохоронної діяльності з пріоритетними напрямами землекористування в межах окремого господарства. Зауважимо, що оптимізація землекористування має виконуватись в дві стадії - екологічну та економічну. При екологічній оптимізації, на базі критеріїв деградованості в обов'язковому порядку слід передбачити вилучення з інтенсивного використання землі, які за своїми модальними властивостями не можуть забезпечувати стійкість агроекосистем. Економічна оптимізація має на меті визначення на основі показників продуктивності земель такої структури сільськогосподарських угідь, в котрій гармонізовано будуть досягатися висока продуктивність, дохідність та рентабельність сільського господарства.

На базі екологічної та економічної оптимізації, таким чином, можна визначити сукупність територіальних умов, що забезпечують використання земель району в еколого-безпечному режимі з максимальним врахуванням господарських потреб.

Під екологічною оптимізацією структури земельних угідь розуміємо комплекс заходів по знаходженню оптимального варіанту землекористування на рівні ландшафту з метою використання земель в еколого-безпечному режимі. Екологічна оптимізація структури земельних угідь передбачає консервацію деградованих і малородючих ґрунтів орних земель та трансформацію деградованих лукопасовищних угідь на засадах екологічно-доцільного використання. Натомість, економічна оптимізація структури земельних угідь має спиратися на систему показників які характеризують продуктивні, а не природно-екологічні, властивості землі.

Акцентуємо, що критеріями досягнення оптимальної схеми землекористування в межах адміністративного району будуть [1, 3]:

- економічні - які характеризують стійко спрямований на отримання прибутку мотив діяльності власників (до основних чинників, що впливатимуть на цей критерій відносимо потреби населення та особливості ринкової кон'юнктури);

- соціальні - які відображають стан залежності суспільства від результатів сільськогосподарського виробництва, що реалізується як потреба в продуктах харчування необхідних для підтримання його нормального функціонування і розвитку;

- екологічні – які характеризують усвідомлену необхідність збереження і розумного використання земельних ресурсів району шляхом нормування антропогенного навантаження.

Отже, під час розробки моделей оптимізації господарської діяльності і природокористування в адміністративному районі основним вихідним положенням, на наш погляд, має бути рівнозначність врахування економічних, соціальних та екологічних результатів господарської діяльності в його межах.

Література:

1. Кривов В. М. Науково-методичне обґрунтування екологічно безпечних землекористувань: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. сільськогосп. наук.: спец. 03.00.16 «Екологія» / Володимир Кривов. – К., 2008. – 41 с.
2. Павлов О.І. Сільські території як об'єкт консолідованої державної політики / О.І. Павлов // Ефективна економіка. Електронне наукове фахове видання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=41.
3. Сучасні напрями економічного забезпечення раціонального природокористування в Україні / [за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А. Хвесика, д.г.-м.н., проф. С.О. Лизуна; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України»]. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 64 с.